

VU Research Portal

De apocalypticus Paulus (inaugurele rede)

Boer, M.C.

1998

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Boer, M. C. (1998). *De apocalypticus Paulus (inaugurele rede)*. VU Boekhandel/Uitgeverij.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

CB

30823 . M.C. de Boer

De Apocalypticus Paulus

vrije Universiteit

amsterdam

dr. M.C. de Boer

De Apocalypticus Paulus

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in het Nieuwe Testament aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 5 november 1998

vrije Universiteit   amsterdam

Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en Heren,

Voor velen, ook voor bijbelwetenschappers, is 'de apocalypticus Paulus' voornamelijk waarneembaar in de passages waar de apostel het heeft over de komst van Christus in de toekomst, over de zogeheten 'Parousie' (*παρουσία*).¹ De scenario's die wij in 1 Tessalonicenzen 4:13-18 en 1 Korintiërs 15:23-28, 50-57 vinden, zijn de klassieke voorbeelden hiervan. In beide passages verwijst Paulus uitdrukkelijk naar de *παρουσία* ("komst") van Christus (1 Tess. 4:14; 1 Kor. 15:23).² In 1 Kor. 1:7 kenmerkt Paulus de *παρουσία* van Jezus als "de *ἀποκάλυψις* (apocalyps)³ van onze Heer Jezus Christus" (vgl. 2 Tess 1:7). Deze *ἀποκάλυψις* van de Heer staat dus duidelijk in verband met eschatologie, d.w.z. met 'de laatste dingen', zoals de (weder)komst van Jezus zelf en de opstanding der doden aan het einde van de geschiedenis of van de wereld.⁴

Het is echter opvallend dat Paulus ook gebruik maakt van het woord *ἀποκάλυψις* -- en van het verwante werkwoord *ἀποκαλύπτειν* (openbaren, onthullen) -- in verband met het evangelie dat hij in het heden verkondigt, en dus niet alleen in verband met een toekomstverwachting. In Gal. 1:11-12 beweert Paulus dat zijn evangelie (zijn boodschap) niet van een mens afkomstig is; hij heeft zijn evangelie "niet van een mens ontvangen of geleerd, maar door een *ἀποκάλυψις* van Jezus Christus" (1:1-12). In Rom. 1:16-17, verklaart de

---

¹ Zie bijvoorbeeld Den Heyer 1998: "Paulus was een apocalypticus en daarom keek hij vol verlangen uit naar het definitieve ingrijpen van God in de wereldgeschiedenis," d.w.z. bij de Parousie van Christus (p. 242; vgl. p. 130). Zie ook Beker 1980: 108.

² Vgl. Plevnik 1997; Holleman 1996.

³ In de wetenschap wordt het woord 'apocalyps' meestal gebruikt om een literatuurgenre aan te duiden (Collins 1979), maar die betekenis is hier niet passend. De gebruikelijke Nederlandse vertaling van het Griekse woord is "openbaring". Zie Bauer 1979 ("revelation, disclosure"), 1988 ("Enthüllung, Offenbarung"). Zie verder beneden, waar we zullen zien dat deze vertaling niet helemaal toereikend is.

⁴ Beide boven vermelde scenario's hebben betrekking op de opstanding der doden bij de Parousie van Christus.

apostel dat "in" (ἐν) het evangelie dat hij verkondigt de gerechtigheid van God "geopenbaard wordt (ἀποκαλύπτεται) uit geloof tot geloof".⁵

De apostel Paulus maakt dus gebruik van de dezelfde taal -- laat ik die taal kortweg 'apocalyptische taal' noemen --, niet alleen in verband met de Parousie, met een toekomstverwachting, maar ook in verband met het evangelie zelf dan wel met de verkondiging daarvan in het heden. Op de betekenis van dit feit voor het begrijpen van de apostel Paulus als apocalypticus wil ik in deze rede verder ingaan. De vraag is dus of een bespreking van 'de apocalypticus Paulus' tot een bespreking van zijn toekomstverwachting beperkt mag of kan worden.⁶

I. Paulus en de joodse apocalyptische eschatologie

Het belang van de apocalyp tiek, of van datgene wat we ook apocalyptische eschatologie kunnen noemen, binnen de gedachtewereld van Paulus werd aan het begin van deze eeuw aangetoond door Albert Schweitzer.⁷ Schweitzer wees erop dat de eschatologische voorstellingen van Paulus opvallende verwantschap vertoonden met de eschatologische voorstellingen die in oude joodse bronnen voorkomen. "Neben den Schriften der älteren und jüngeren Propheten" baseerde Schweitzer zich "hauptsächlich" op *1 Henoch, de Psalmen van Salomo, 2 Baruch* en *4 Ezra*.⁸ Het gevolg was dat Schweitzer de eschatologische gedachten van de apostel voornamelijk uitlegde met verwijzing naar de joodse apocalyptische eschatologie die in deze bronnen voorkomt en dus niet met verwijzing naar de eschatologie van Jezus zelf noch naar die van andere vroege christenen die vóór of tegelijk met Paulus leefden. In het spoor van Schweitzer hebben uitleggers van de brieven van Paulus de eschatologie van Paulus als 'apocalyptisch' gekenschetst voornamelijk omdat de dramatische

---

⁵ De Nederlandse vertaling van nieuwtestamentische teksten in deze rede is afhankelijk van de NBG-vertaling (Nederlands Bijbelgenootschap, 1985) en van de Willibrordvertaling (Katholieke Bijbelstichting, 1995).

⁶ In deze rede bouw ik voort op vroegere studies (De Boer 1988, 1989, 1998).

⁷ Schweitzer 1911, 1930. Zijn boeken over Paulus zijn minder bekend dan die over Jezus, maar toch even belangrijk en invloedrijk. Bovendien is de strekking van beide dezelfde: het belang van de apocalyp tiek.

⁸ 1930: 56. "Neben diesen vier Schriften sind noch zu erwähnen: das Buch der Jubiläen, ... die ... Testamente der 12 Patriarchen, ... die ... 'Himmelfahrt Mosis'" (1930: 57).

DE APOCALYPTICUS PAULUS

eschatologische voorstellingen van Paulus verwantschap vertonen met die van de joodse apocalyptiek. Vanuit dit gezichtspunt is Paulus een apocalypticus vooral omdat hij zijn eschatologische voorstellingen heeft ontleend aan de joodse apocalyptiek en de eschatologische voorstellingen die daarbij behoren.⁹ Het onderwerp van deze rede, 'de apocalypticus Paulus', is dus ook lang beschouwd, en terecht, als een kwestie van de verhouding tussen Paulus en het apocalyptisch jodendom van zijn eigen tijd.¹⁰

In een belangrijk artikel uit 1964, dat vaak over het hoofd wordt gezien,¹¹ beweert Philipp Vielhauer het volgende: "Der wesentlichste Grundzug der Apokalypik ist ihr Dualismus, der in verschiedenen Ausprägungen ihre Vorstellungswelt beherrscht".¹² Dit dualisme komt, volgens Vielhauer, vooral voor "in der Lehre von den zwei Äonen, dem dualistischen Zeitschema zweier *Weltzeiten* ..., das den gesamten Weltenlauf umfasst".¹³ De twee eonen, of twee tijdperken, zijn "deze eon" (*ὁ αἰὼν οὗτος*) en "de komende eon" (*ὁ*

---

⁹ We mogen echter wel betwijfelen of Paulus zijn apocalyptisch-eschatologische voorstellingen direct heeft ontleend aan de beschikbare joodse apocalyptische literatuur, alsof hij niet op zulke voorstellingen had kunnen komen zonder deze literatuur te hebben geraadpleegd. Het is waarschijnlijker dat deze voormalige Farizeër uit de gemeenschappelijke gedachtere wereld van het contemporaine Palestijns jodendom heeft geput. Hij heeft dezelfde lucht ingeademd die iedereen toentertijd inademde.

¹⁰ Uiteraard hebben joodse schrijvers uit de tijd van Paulus het niet over "apocalyptische eschatologie" als zodanig. Voor zover ik weet, komt deze technische uitdrukking niet voor, noch in joodse geschriften noch in de brieven van Paulus. Deze uitdrukking is in feite een uitvinding van moderne wetenschappers; in de loop der jaren heeft ze zich ook tot een nuttige conventie ontwikkeld (zie Sturm 1989; Hanson 1992; Collins 1992). Wetenschappers hebben het gemakshalve over "de apocalyptische eschatologie" of, nog gemakkelijker, over "de apocalyptiek", om de gegevens die ze in joodse of christelijke geschriften uit de oudheid tegenkomen op een beknopte manier te kunnen samenvatten. In het gebruik van deze technische uitdrukking gaat men normaal gesproken ervan uit dat christelijke apocalyptische eschatologie, dus ook die van Paulus, een variant is van de joodse apocalyptiek. Omdat de joodse apocalyptiek al bestond toen Jezus op aarde verscheen en de kerk geboren werd, is zij de matrix waarin christelijke versies van apocalyptische eschatologie, ook die van Paulus, zijn ontstaan en zich hebben ontwikkeld. Kortom: christelijke schrijvers zoals Paulus hebben gebruik gemaakt van de gangbare voorstellingen van hun eigen tijd om het evangelie van Jezus Christus te kunnen verwoorden en verduidelijken.

¹¹ Vgl. de registers en literatuurlijsten in Menken 1994; Van der Woude 1997; Van Henten en Mellink 1998; Collins 1998.

¹² 1964: 412. Vielhauer heeft het hier in eerste instantie over de joodse apocalyptiek (aan het begin van onze jaartelling).

¹³ 1964: 412. De cursivering is van Vielhauer. Uiteraard zijn er ook andere soorten dualisme (bv. gnostisch, anthropologisch).

M.C. de BOER

αἰῶν ὁ μὲλλων/ἐρχόμενος).¹⁴ De twee eonen, die zowel een ruimtelijk als een temporeel aspect hebben,¹⁵ omvatten de hele kosmos: alle mensen en alle tijden zijn daarbij betrokken en ingesloten.¹⁶ Volgens Vielhauer is het dualistische tijdschema van twee eonen weliswaar pas in de latere joodse apocalypsen¹⁷ uitdrukkelijk onder woorden gebracht, maar is het in feite al in de oudste apocalypsen aanwezig, onder andere in Daniël (164 v.Chr.). "Dieser eschatologische Dualismus der zwei Aönen", vat hij samen, "ist das wesentlichste inhaltliche Merkmal der Apokalyptik".¹⁸ Over de verschillende details kan men verder praten en zelfs redetwisten, maar het essentiële van de apocalyptiek is hierbij signaleerd.¹⁹ Zonder dit dualisme hebben we niet te maken met apocalyptische eschatologie. Het dualisme van de twee eonen, twee tijdperken, komt niet alleen in

---

¹⁴ De Griekse termen komen in het Nieuwe Testament voor (vgl. Matt. 12:32; Marc. 10:30; Luc. 16:8; 18:30; 20:34; Heb. 6:5), maar hebben ook Hebreeuwse tegenhangers in de literatuur van de rabbijnen: וְיָמֵי הַבְּרִיאָה en וְיָמֵי הַבְּרִיאָה (zie Russell 1964: 266). Vgl. *Mishnah 'Abot* 4:1.

¹⁵ Daarom is het Nederlandse woord 'tijdperk' niet helemaal toereikend. De categoriën "deze eon" en "de komende eon" hebben zowel ruimtelijke als temporele aspecten omdat de twee eonen niet alleen tijdperken zijn maar ook 'rijken' waarin bepaalde activiteiten plaats vinden. Dit ruimtelijk aspect komt tot uitdrukking in de voorstelling dat "deze eon" zich op aarde bevindt terwijl de komende eon voorlopig nog in de hemel bestaat. De weldaden van de komende eon zullen uit de hemel op de aarde neerdalen aan het einde van de geschiedenis.

¹⁶ Zie mijn artikel (De Boer 1989), waarin ik twee hoofdpatronen van het apocalyptisch dualisme onderscheid en toelicht (ook De Boer 1998: 357-366).

¹⁷ Met name in *4 Ezra* (na 70 n.Chr) en *2 Baruch* (ca. 100 n.Chr. of iets later). Vgl. *4 Ezra* 7:50, 112, 119; *2 Baruch* 44:8-9; 83:4-9.

¹⁸ 1964: 413. Vielhauer noemt drie andere kenmerken van de joodse apocalyptiek: "Pessimismus und Jenseitshoffnung", "Universalismus und Individualismus", en "Determinismus und Naherwartung" (1964: 413-415). Vgl. K. Koch (1970: 24-31), die een lange lijst van kenmerken aangeeft. J.C. Beker neemt Koch en niet Vielhauer als zijn uitgangspunt (1980: 136), hoewel hij Koch dan samenvat als volgt: "apocalyptic revolves around three basic ideas: (1) historical dualism; (2) universal cosmic expectation; and (3) the imminent end of the world". Maar het tweede aspect en het derde kunnen beide uit het eerste afgeleid worden.

¹⁹ Vgl. W. Schmithals: "tatsächlich handelt es sich bei der Apokalyptik um eine im Prinzip eindeutige religiöse Erscheinung, für die der Dualismus zweier antagonistisch aufeinanderstossenden Aönen sowie die Überzeugung konstitutiv sind, dass die Aönenwende nahe bevorsteht" (1994: 14). P.D. Hanson en D.S. Russell komen tot dezelfde conclusie. Volgens Hanson zijn de twee eonen de "essential characteristics" van de joodse apocalyptische eschatologie (1979: 432, 44). Russell schrijft dat de "dualistic view of the world, which is characteristic of apocalyptic eschatology, finds expression in a doctrine of two ages" (1964: 269).

DE APOCALYPTICUS PAULUS

apocalypsen maar ook in andere genres voor.²⁰

Het dualisme van de twee eonen wordt door Vielhauer als "eschatologisch" gekenmerkt omdat de nieuwe of komende eon, als die eenmaal komt, de finale, definitieve vervanging van "deze eon" veronderstelt en met zich meebrengt. Het einde van deze eon is door God, de God van Israel, de Schepper der wereld, bepaald en wordt door Hem teweeggebracht. Volgens Vielhauer bestaat er "keine Kontinuität" tussen de twee eonen, omdat "deze eon" het tijdperk en het rijk van zonde, kwaad, en dood is, terwijl "de komende eon" het tijdperk en het rijk van God en dus van rechtvaardigheid, welzijn, en leven is. De twee eonen verschillen kwalitatief van elkaar. Ze sluiten elkaar volledig uit: "Erst muss das Alte völlig verschwinden, bevor das Neue, das Heil als endgültiger Zustand sich etablieren kann," aldus Vielhauer.²¹

Dat Paulus vertrouwd was met dit apocalyptisch dualisme is o.a. af te leiden uit het feit dat hij gebruik maakt van de technische uitdrukking "deze eon" (*ὁ αὐτὸν οὐρανόσ*),²² en ook, zonder verschil van betekenis, van de uitdrukking "deze wereld" (*ὁ κόσμος οὐρανόσ*).²³ In Gal 1:4 verwijst hij naar "de tegenwoordige boze eon". De uitdrukking "de komende eon" (of "de komende wereld") komt alleen voor in de brief aan de Efeziërs,²⁴ waar de auteur

---

²⁰ Collins 1984: 2. Dit is belangrijk omdat Paulus brieven en geen apocalypsen heeft geschreven. In dit verband kunnen we opmerken dat wetenschappers de afgelopen decennia vaak een onderscheid hebben gemaakt tussen "apocalyps" (een literatuurgeslacht) en "apocalyptische eschatologie" (een wereldbeschouwing). Vgl. Van der Woude 1997: 69-71. Hanson (1976; 1992) maakt een driedelig onderscheid tussen "apocalypse", "apocalyptische eschatologie" (een "world view" of "ideology"), en "apocalypticism" (een beweging van aanhangers van apocalyptische eschatologie, waarvan de leden apocalypsen schrijven). Volgens A.S. van der Woude (1997: 71) echter is het "zeer de vraag of wij de apocalyptische literatuur afkomstig moeten achten uit bepaalde, religieus-sociologisch te definiëren kringen of moeten toeschrijven aan een wel te omschrijven geestesstroming in de hellenistische tijd". Collins schrijft dat "there is no automatic connection between apocalypticism and social movements" (1992: 284) en verder dat "het genre [apocalyps] dienst kan doen in zeer verscheiden sociale contexten" (1998b: 30). Niettemin schrijft hij ook dat apocalyptische geschriften "are often associated with groups in crisis" (1998: xiii). In ieder geval kunnen we zeggen dat de apostel Paulus geen apocalypsen heeft geschreven en dat zijn (christelijke) apocalyptische eschatologie niet door een (persoonlijke) crisis (bv. vervreemding van of ontevredenheid met de joodse Wet) veroorzaakt is (vgl. Fil. 3:5-9; Gal. 1:13-14).

²¹ 1964: 413.

²² Rom. 12:2; 1 Cor. 1:20; 2:6, 8; 3:18; 2 Cor 4:4.

²³ 1 Kor. 3:19; 5:10; 7:31; vgl. Ef. 2:2. In 1 Kor. 3:18 en 3:19 gebruikt Paulus de uitdrukkingen "deze eon" en "deze wereld" als synoniemen.

²⁴ Of Paulus Efeziërs heeft geschreven is omstrede.

over "deze" en "de komende eon" schrijft (1:21). Maar de voorstelling van een komende eon of wereld wordt verondersteld wanneer de tegenwoordige eon aangeduid wordt als *deze* eon. Bovendien gebruikt Paulus andere uitdrukkingen, "het koninkrijk van God"²⁵, "het eeuwige leven"²⁶, en "de nieuwe schepping"²⁷, die op hetzelfde neerkomen. Dit zijn allemaal eschatologische kenmerken van de komende eon, de nieuwe eon van God.

Voor Paulus echter behoren zulke eschatologische kenmerken niet alleen tot de toekomst. Paulus beschouwt Jezus Christus, in eerste instantie vanwege zijn opstanding uit de doden, als een cruciale wijziging van de joodse apocalyptische eschatologie. Volgens de joodse apocalyptische eschatologie moest het uur van het definitieve einde van deze wereld nog slaan.²⁸ Maar volgens Paulus had dit uur al geslagen, in de opstanding van Jezus uit de doden. Anders gezegd, volgens de joodse verwachting moest de komende eon nog ingeluid worden, maar volgens Paulus werd hij al ingeluid toen God de gekruisigde Jezus uit de doden deed opstaan.²⁹ Dat Jezus' opstanding voor Paulus een apocalyptisch-eschatologisch gebeuren is, heeft Schweitzer ook goed begrepen:

"Die anderen Gläubigen meinen,³⁰ der Zeiger der Weltuhr stehe unmittelbar vor dem Beginn der neuen Stunde, und warten auf den Schlag, der diese verkünden soll. Paulus sagt ihnen, dass er schon darüber hinausgerückt ist, und dass sie den Schlag, als er bei der Auferstehung Jesu erfolgte, überhört haben."³¹

De apocalyptiek van de apostel Paulus staat dus niet alleen in verband met een

---

²⁵ Rom. 14:17; 1 Kor. 4:20; 6:9, 10; 15:24, 50; Gal. 5:21; 1 Tess. 2:12; verder Ef. 5:5; Kol. 4:11; 2 Tess. 1:5; vgl. *As. Mos.* 10:1.

²⁶ Rom. 2:7; 5:21; 6:22, 23; Gal. 6:8; verder 1 Tim. 1:16; 6:12; Tit. 1:2; 3:7; vgl. Dan. 12:2.

²⁷ 2 Kor. 5:17; Gal. 6:15; vgl. *1 Hen.* 72:1; *4 Ezra* 7:75; *2 Bar.* 32:6.

²⁸ Vgl. vooral de eschatologische verwachtingen die in de Dode-Zeerollen tot uitdrukking komen (García Martínez 1998, 1998a). Volgens García Martínez meende de Qumran-gemeenschap "te leven in het laatste tijdperk van de geschiedenis," maar "de komst van het uiteindelijke heil" heeft nog niet plaats gevonden (1998a: 86; vgl. pp. 82-83, 94, 103). Zie verder Collins 1997: 52-70; 1997b.

²⁹ Vgl. Bultmann 1948: 274.

³⁰ Schweitzer heeft het hier over andere christenen die Paulus tegenspreekt of corrigeert, maar zijn opvattingen gelden ook *mutatis mutandis* voor (andere) joden uit dezelfde tijd (zie voetnoot 28).

³¹ 1930: 100.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

toekomstverwachting maar ook, en tegelijkertijd, met een gebeurtenis die naar zijn overtuiging kort geleden heeft plaatsgevonden, de opstanding van Jezus Christus uit de doden. Deze gebeurtenis in het verleden veroorzaakt en legitimeert niet alleen een toekomstverwachting maar bepaalt en kenmerkt ook het heden.³² Schweitzer begreep het belang hiervan toen hij schreef:

"Für das Erkennen, das die Dinge zu sehen wagt, wie sie wirklich sind, hört der Glaube auf, reiner Erwartungsglaube zu sein. Er nimmt gegenwärtige Gewissheiten in sich auf ... Auf Grund der Zustandes der Welt ... kann derjenige, der ein Wissender ist, sich zugleich als in der vergänglichen und in der unvergänglichen Welt seien erfassen."³³

Anders gezegd: een gelovige kan zich beschouwen als iemand die tegelijkertijd in "deze eon" en in "de komende eon" leeft.³⁴ De apocalyptische eschatologie van Paulus is dus een grondig gewijzigde vorm van joodse apocalyptische eschatologie, vooral in de nadruk die Paulus legt op wat er al heeft plaats gevonden.³⁵

---

³² Zie Achtemeier 1996: de wekking van Jezus door God is "the generative center" van de theologie van Paulus, d.w.z. "Paul's letters represent the theologizing prompted by one who, convinced that God has raised Jesus from the dead, sought to think through, and express, the implications of that event in a variety of circumstances" (p. 145).

³³ 1930: 100.

³⁴ Ik heb Schweitzer vaak en positief geciteerd, maar op een aantal punten ben ik het niet met hem eens, bv. inzake zijn uitleg van 1 Korintiërs 15. Zie De Boer 1988; 1998: 377.

³⁵ Paulus wijkt van de joodse apocalyptiek ook op andere belangrijke punten af (bv. betreffende de gekruisigde Messias, de opheffing van de joodse Wet voor uit het heidendom afkomstige christenen). Voor Bultmann betekende Paulus' nadruk op wat er al heeft plaats gevonden een "Entmythologisierung" (en dus in wezen een verwijdering) van een joodse apocalyptische wereldbeschouwing. Zie Bultmann 1985 [1941]: 36; 1957: 40-47. "The apocalyptic view of history ... is altered by Paul in a decisive manner in that, according to him, the history of humanity under law and sin has a meaning. In other words: Paul has interpreted the apocalyptic view of history on the basis of his anthropology ... [In this view] man can receive his life only by the grace of God [not through observance of the Law]... the sin into which he is plunged is paradoxically the presupposition for the reception of grace ... To be sure, he [Paul] does not abandon the apocalyptic picture of the future, of the parousia of Christ, of the resurrection of the dead, of the Last Judgment, of glory for those who believe and are justified. But the real bliss is righteousness and with it freedom [now]. ... And that means: the conception of bliss is thought of with regard to the individual: and this state of bliss is already present" (Bultmann 1957: 41-42). Bij Bultmann ontstaat er dus een bijzonder onderscheid tussen eschatologie en apocalyptiek (vgl. Schmithals 1988): eschatologie betreft het geloof van een individu en de ervaring van het heil in het heden ("the New Aeon is already reality", 1957: 42) terwijl apocalyptiek te maken heeft met een toekomstverwachting met mythologische, dus achterhaalde trekken. Op de opvattingen van Bultmann heeft E. Käsemann fel gereageerd (1961, 1962, 1969); ook Beker (1980). Zie De Boer 1988: 25-35.

II. Apocalyptische eschatologie en het begrip 'openbaring'

Het wetenschappelijk gebruik van het woord 'apocalyptisch', of van het woord 'apocalyptiek', in verband met een bepaalde eschatologie is niet willekeurig. Het is te danken aan het laatste boek van het Nieuwe Testament. Dit boek begint met de woorden, "De ἀποκάλυψις van Jezus Christus, welke God hem gegeven heeft ...". Apocalyptische eschatologie verwijst dus in eerste instantie naar het soort eschatologie dat in de Apokalyps (= de Openbaring) van Johannes voorkomt. In de wetenschap gaat men ervan uit dat de apocalyptische eschatologie die in zowel joodse als christelijke bronnen voorkomt, een "family resemblance" vertoont met de eschatologie die in de Apokalyps van Johannes waarneembaar is.³⁶

Het is dus goed te begrijpen waarom sommige wetenschappers een hechte band willen leggen tussen apocalyptische eschatologie en de apocalypsen, niet alleen de Apokalyps van Johannes maar ook joodse apocalypsen zoals Daniël, *1 Henoch*, *4 Ezra* en *2 Baruch*. De apocalypsen hebben altijd het uitgangspunt gevormd voor een hanteerbare definitie van de apocalyptiek.³⁷

In dit verband wil ik de naam van de Engelse geleerde Christopher Rowland noemen, mede omdat zijn opvattingen veel invloed hebben gehad in sommige kringen, vooral in Groot-Britannië,³⁸ maar ook elders. Rowland betoogt dat het woord 'apocalyptiek' alleen gebruikt moet worden in verband met wat zijns inziens een apokalyps onderscheidt van andere genres van literatuur, met name de interesse die de apocalypsen vertonen in de

---

³⁶ Men vergelijk de definitie van "Apokalyps" in het grote Van Dale-woordenboek: (1) "het laatste boek van de bijbel, de Openbaring van Johannes ... "; (2) "(bij uitbr.) profetie betreffende de ondergang van de wereld, het Laatste Oordeel enz."; (3) "(fig.) tijdperk dat of reeks gebeurtenissen die de ondergang van de wereld voor de geest oproepen". De definitie van "apocalyptiek" luidt dan als volgt: "geheel van gedachten en voorstellingen betreffende het einde van de wereld en de komst van het koninkrijk Gods". Zowel binnen als buiten de bijbelwetenschappen heeft de Apokalyps van Johannes de betekenis van de apocalyptiek sterk bepaald. Men moet echter erkennen dat de Apokalyps van Johannes ook een heel apart boek is en niet zomaar gebruikt kan worden als maatstaf voor alle apocalyptisch-eschatologische uitdrukkingen. De grote hoeveelheid beelden en het kleurrijke symbolisme van de Apokalyps zijn eigenlijk zonder parallel in contemporaine bronnen, zowel christelijke als joodse (vgl. Bauckham 1994: 9-12). Uiteraard hebben joodse apocalypsen ook niet de christelijke aspecten die in de Apokalyps voorkomen.

³⁷ Vgl. Lücke 1832; Vielhauer 1964; Sturm 1989.

³⁸ Vgl. Matlock 1996.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

openbaring of onthulling van "divine mysteries", van goddelijke mysteries of geheimenissen.³⁹ Deze opvatting komt vanzelfsprekend overeen met de betekenis van het Griekse woord ἀποκάλυψις dat in de aanhef van de Apocalyps van Johannes gebruikt wordt en dat "openbaring" of "onthulling" betekent. "Apocalyptic", aldus Rowland, "seems essentially to be the revelation of the divine mysteries through visions or some other form of immediate disclosure of heavenly truths".⁴⁰ Zulke goddelijke mysteries betreffen voor Rowland niet alleen de toekomst, maar ook "the movement of the stars, the heavenly dwelling of God, angelology, the course of human history, and the mystery of the human plight". Al die dingen "fall within the category of mysteries which can only be solved by higher wisdom through revelation".⁴¹ Hij vat zijn betoog samen: "To speak of apocalyptic, therefore, is to concentrate on the theme of direct communication of the heavenly mysteries in all their diversity".⁴²

Het gevolg hiervan is dat "[t]he use of the word apocalyptic to describe the literature of Judaism and early Christianity should ... be confined to those works which purport to offer disclosures of the heavenly mysteries, whether as the result of vision, heavenly ascent or verbal revelations".⁴³ Niet alleen apocalypsen bieden zulke onthullingen, alhoewel Rowland niet kan ontkennen "that apocalyptic frequently finds expression in a particular genre", met name, in het Jodendom, de apocalyps.⁴⁴

Ten aanzien van Paulus betekent de benadering van Rowland dat hij bijna al zijn aandacht⁴⁵ besteedt aan de passage in 2 Korintiërs 12 waar Paulus over "visioenen en openbaringen (ἀποκαλύψεις) van de Heer" schrijft. Hier schrijft Paulus over iemand

---

³⁹ 1982: 1-3, 29-37, 70-72.

⁴⁰ 1982: 70.

⁴¹ 1990: 34; vgl. Tromp 1998.

⁴² 1982: 14.

⁴³ 1982: 71.

⁴⁴ 1982: 71.

⁴⁵ Naast Galaten 1 (zie verder beneden).

M.C. de BOER

(waarschijnlijk doelt hij op zichzelf) die is "weggerukt naar de derde hemel", "naar het paradijs", en daar "onzegbare woorden vernam, die geen mens mag uitspreken". "Of het in het lichaam of buiten het lichaam was", schrijft hij, "weet ik niet, God weet het" (2 Kor. 12:2-4). Deze naar de hemel reizende Paulus is uiteindelijk 'de apocalypticus Paulus' voor Christopher Rowland.

We mogen de nadruk die Rowland legt op het belang van openbaring in de apocalyptiek toejuichen, vooral als we het begrip 'openbaring' toepassen op de apocalyptische eschatologie zoals die hierboven is uitgelegd en gedefiniëerd. Deze eschatologie zou dus een kwestie van openbaring zijn. Men zou ook kunnen zeggen dat apocalyptische eschatologie *geopenbaarde* eschatologie is, d.w.z. eschatologie die, volgens de overtuigingen van de apocalyptic (onder wie Paulus), niet door een mens is uitgedacht, maar door God zelf of door een bevoegde bemiddelaar is geopenbaard.

Bovendien levert Rowland een belangrijke bijdrage als hij stelt dat de joodse apocalyptiek niet alleen gebeurtenissen in de toekomst betreft, maar ook gebeurtenissen in het heden. Apocalyptic houden zich volgens Rowland bezig met de geheimenissen van de hemelse wereld omdat ze daarmee het karakter van het menselijk bestaan in het heden, hier beneden, kunnen begrijpen. "Apocalyptic is as much involved in the attempt to understand things as they are now as to predict future events. The mysteries of heaven and earth and the real significance of contemporary persons and events in history are also the dominant interests of the apocalypticists. There is thus a concern with the world above and its mysteries as a means of explaining human existence in the present".⁴⁶ We zouden het op een andere manier willen en kunnen formuleren: kennis van "de komende eon" (van de toekomst) werpt een onthullend licht op "deze eon" (op het heden) en de 'ware' aard daarvan. Om die reden slaat het begrip 'openbaring' niet alleen op "de komende eon" maar ook op "deze eon", want alleen door de onthulling van de komende eon kan de tegenwoordige tijd gezien worden als *deze* (boze) eon, als de eon die (binnenkort) door God tot een einde gebracht moet en zal worden (voor Paulus echter is God daar al mee

---

⁴⁶ 1982: 2. Vgl. Yarbrow Collins 1986: 7 (die afhankelijk is van D.E. Aune en D. Hellholm): een apocalyps "is bedoeld om tegenwoordige aardse omstandigheden te interpreteren in het licht van de bovenaardse wereld en van de toekomst, en om zowel het begrip als het gedrag van de lezers en toehoorders te beïnvloeden door middel van een goddelijke autoriteit" (geciteerd uit Collins 1998b: 30).

DE APOCALYPTICUS PAULUS

begonnen). Door de onthulling van de komende eon worden ook deze eon en de vergankelijkheid daarvan tegelijkertijd onthuld.⁴⁷

In een aantal opzichten echter bevat het betoog van Rowland problemen. Ik noem er drie:

(1) Wat 2 Korintiërs 12 betreft moeten we erop wijzen dat de apostel zijn extatische ervaring tijdens "visioenen en openbaringen" alleen maar verhaalt om het belang daarvan in de ogen van zijn lezers te ondermijnen. In ieder geval gebruikt Paulus de woorden ἀποκάλυψις en ἀποκαλύπτειν ook op een heel andere manier, die overeenkomt met de hierboven uitgelegde definitie van apocalyptische eschatologie (zie beneden).

(2) In het betoog van Rowland wordt de apocalyptiek, de joodse zowel als de christelijke, ook die van Paulus, gereduceerd van een kosmische visie op de hele menselijke geschiedenis tot een mystieke ervaring van een individu.⁴⁸ Om heel goede redenen echter wordt het woord 'apocalyptiek' door wetenschappers al lang gebruikt in verband met een vorm van kosmische eschatologie, met name omdat de voornaamste bronnen zo'n verband bevestigen en veroorloven.⁴⁹ Vielhauer schrijft: "Das Hauptinteresse [van de joodse apocalypsen] liegt ... auf die Eschatologie. Man kan deshalb die Apokalyptik als eine

---

⁴⁷ J. L. Martyn schrijft dat apocalyptische eschatologie verband houdt met "the conviction that God has now given to the elect true perception both of present developments (the real world) and of a wondrous transformation in the near future". Een centrale aangelegenheid van de apocalyptiek is dus "the birth of a new way of knowing both present and future" (1985: 424 n. 28; vgl. 1967; 1997a: 89-110).

⁴⁸ Schweitzer liep hetzelfde risico toen hij de term 'mystiek' bezigde in verband met de apocalyptische eschatologie van Paulus en die ook nog benadrukte in de titel van zijn hoofdwerk (*Die Mystik des Apostels Paulus*). Voor Schweitzer echter was de mystiek bij Paulus een bijzondere, eschatologische mystiek waardoor de gelovige deelnam aan een kosmisch gebeuren. "Bei Paulus gibt es keine Gottesmystik, sondern nur Christismystik, durch die der Mensch in Beziehung zu Gott tritt ... Die Eigentümlichkeit, dass die Mystik Pauli nur Mystik des Seins in Christo und nicht auch zugleich Mystik des Seins in Gott ist, liegt also darin begründet, dass sie in einer eschatologischen Weltanschauung auftritt" (1930: 3, 13). Deze mystiek omvat bovendien het hele leven van de christen, inclusief gedrag en verhoudingen met de naaste, niet alleen (zeker niet hoofdzakelijk) visionaire ervaringen.

⁴⁹ We kunnen erop wijzen dat de definitie van apocalyptische eschatologie enigermate een kwestie van wetenschappelijke traditie en gemak is, hoewel zo'n definitie uit de beschikbare bronnen afgeleid moet worden, met name boeken als de Apocalyps van Johannes, Daniël, *1 Henoch*, *4 Ezra*, *2 Baruch* en de Rollen van de Dode Zee. Het maakt voor de definitie niet uit of er apocalypsen voorkomen die helemaal geen eschatologie bevatten of een heel andere. Ook het feit dat openbaringstaal gebezigd wordt buiten het kader van de apocalyptische eschatologie is van geen belang voor de definitie, want een woord of een begrip kan altijd in verschillende kaders, of binnen verschillende wereldbeschouwingen, gebruikt worden.

besondere Ausprägung der jüdische Eschatologie bezeichnen" (1964: 412).⁵⁰ Deze eschatologie is zeker een kwestie van openbaring, zoals hierboven werd gezegd, maar de vraag is: wat is de betekenis van dit woord binnen het kader van de apocalyptiek? Hiermee kom ik bij mijn derde punt.

(3) Volgens Rowland is de apocalyptiek, de joodse zowel als de christelijke, ook die van Paulus dus, bijna uitsluitend gericht op de menselijke ervaring van de goddelijke wereld,⁵¹ en niet op het ingrijpende, eschatologische handelen van God zelf, een handelen waardoor de wereld die hij geschapen heeft definitief wordt rechtgezet. De openbaring die aan de apocalyptiek eigen is verwijst echter niet hoofdzakelijk naar de onthulling van informatie over allerlei dingen aan een ziener, die dan zulke informatie doorgeeft aan anderen (mondeling of schriftelijk). De apocalyptiek draait hoofdzakelijk om het verwachte eschatologische handelen van God zelf. De finale gebeurtenissen zullen, wanneer ze ooit plaatsvinden, de eschatologische openbaring van God zelf uitmaken, van zijn gerechtigheid en van zijn soevereine recht op de hele wereld.⁵² Het woord 'apocalyptiek' verwijst normaliter naar dit idee van Gods eigen eschatologische soevereine *actie*, en terecht, want door de openbaring van God zal hij deze eon tot een definitief einde brengen en zal hij die vervangen door een nieuwe eon, het koninkrijk van God zelf.⁵³ Apocalyptische eschatologie betreft dus niet zozeer directe mededelingen van hemelse geheimenissen aan een mens als wel Gods eigen, zichtbare eschatologische handelen. Dit handelen van God, mogen we wel zeggen, is uiteindelijk de ware, echte openbaring, die wij de apocalyps van God mogen

---

⁵⁰ Zie ook Collins 1984: 8. VanderKam (1998: 196) schrijft dat de joodse apocalypsen "contain revelations about cosmological or heavenly phenomena as well as about eschatological mysteries. Yet it is accurate to say that disclosures about noneschatological subjects (e.g., about the heavens) are often if not always connected with eschatological matters and are intended to reassure the reader that God ultimately reigns over the universe and is thus able to rectify what is now wrong with the world". Vgl. De Boer 1998: 353.

⁵¹ Vgl. Rowland: "What we are faced with in apocalyptic ... is a type of *religion* whose distinguishing feature is a belief in the direct revelation of the things of God, which was mediated through dream, vision, or divine intermediary" (1982: 21; cursivering toegevoegd).

⁵² Käsemann 1961, 1962.

⁵³ Zie Weiss 1892.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

noemen.⁵⁴

Zulke overwegingen roepen al gauw de vraag op: gebruikt de apostel Paulus het woord *ἀποκάλυψις* op dezelfde manier, d. w. z. om het eschatologische handelen van God zelf aan de duiden? Daar wil ik nu, in het laatste hoofdstuk van mijn rede, verder op ingaan.

III. Paulus en de openbaring (apocalyps) van Jezus Christus

Paulus gebruikt het zelfstandig naamwoord *ἀποκάλυψις* in een aantal passages. We hoeven niet te benadrukken dat dit woord voor Paulus geen genre-aanduiding is.⁵⁵ Maar we kunnen er ook niet zonder meer van uit gaan dat dit woord bij Paulus altijd en overal een technische betekenis heeft ter aanduiding van zijn apocalyptisch-eschatologische visie op Jezus Christus als een effectieve openbaring van Gods eschatologische, rechtzettende handelen in en tegenover deze boze wereld.

Zoals we aan het begin van deze rede al hebben gezien, bezigt Paulus het woord *ἀποκάλυψις* in verband met de (weder)komst van Jezus, de 'Parousie'. Aan de christenen in Korinte schrijft hij dat zij "op de *ἀποκάλυψις* van onze Heer Jezus Christus" wachten (1 Kor. 1:7). Paulus gaat meteen verder: "Hij⁵⁶ zal u laten standhouden tot het einde, zodat u onberispelijk zult zijn op de dag [d. w. z. de Parousie] van onze Heer Jezus Christus" (1:8). In dit geval komt Paulus' gebruik van het woord *ἀποκάλυψις* in de buurt van het technische taalgebruik van hedendaagse wetenschappers wanneer zij het hebben over "de apocalyptiek" of over "apocalyptische eschatologie". De "openbaring" van Jezus Christus is hier zijn zichtbare eschatologische verschijning bij zijn Parousie, en deze apocalyptische verschijning

---

⁵⁴ Zoals we eerder hebben gezien, gebruiken moderne wetenschappers het woord 'apocalyps' meestal in verband met een literatuurgene. Rowland legt de nadruk op de basisbetekenis van het Griekse woord dat daar achter ligt: de openbaring of onthulling van dingen die tot nu toe geheim zijn gebleven. Maar het Griekse woord kan ook (bij uitbreiding) een derde betekenis hebben: het eschatologische handelen of ingrijpen van God (zie verder beneden). In dat geval hebben we dan per definitie te maken met "de apocalyptiek" of met "eschatologische eschatologie". De drie betekenissen sluiten elkaar echter niet uit.

⁵⁵ Het woord *ἀποκάλυψις* (in het Grieks of in andere talen) wordt voor het eerst duidelijk en zelfbewust als een genre-aanduiding gebruikt gedurende de tweede eeuw n. Chr. (Collins 1984: 3).

⁵⁶ Grieks: *ὁς*. Het is niet duidelijk of hiermee God of Jezus bedoeld wordt. Voor Paulus echter is het handelen van Jezus het handelen van God, zoals blijkt uit het vervolg: "God is getrouw, door wie u bent geroepen tot gemeenschap met zijn Zoon Jezus Christus onze Heer" (1:9). Vgl. o. a. 2 Kor. 5:17-19; Rom. 5:8.

is klaarblijkelijk een eschatologisch *gebeuren* waardoor God deze eon tot een definitief einde zal brengen en de nieuwe eon eenduidig zal bewerkstelligen. De christenen in Korinte wachten niet op een mededeling van hemelse geheimen, van goddelijke informatie, in een droomvisioen, in een extatische reis naar de hemel, of in een mystieke verrukking. Integendeel, ze wachten op de zichtbare tweede verschijning op het wereldtoneel van Jezus zelf.⁵⁷ Gelijksortige woorden komen ook in 2 Tessalonicenzen voor.⁵⁸ Daar lezen we over "de ἀποκάλυψις van de Heer Jezus Christus van de hemel met de engelen van zijn kracht" (1:7). Ook hier betreft de ἀποκάλυψις van Christus niet de onthulling van hemelse geheimen die tot nu toe verborgen gebleven zijn of alleen maar informatie over toekomstige eschatologische gebeurtenissen. Integendeel, deze ἀποκάλυψις betreft eschatologische handeling en beweging, een invasie in de wereld hier beneden vanuit de hemel boven, die dus ook als een invasie in het heden vanuit de toekomst beschouwd kan worden.

Paulus gebruikt het woord ἀποκάλυψις en het verwante werkwoord ἀποκαλύπτει in andere passages (Rom 2:5; 8:18-19; 1 Kor 3:13) op een vergelijkbare manier, d.w.z. in verband met een toekomstige apocalyptisch-eschatologische gebeurtenis.⁵⁹

Maar het is opvallend, zoals gezegd, dat Paulus deze woorden ook gebruikt in verband met het evangelie dat hij verkondigt in het heden. Dit evangelie is fundamenteel georiënteerd en zeker gebaseerd op een gebeurtenis in het verleden, de dood en opstanding van Jezus, en dus niet op een gebeurtenis in de toekomst, de Parousie. De vraag is echter of Paulus' gebruik van zulke 'apocalyptische taal' in verband met het evangelie dat hij in het heden verkondigt en met de huidige toestand van christenen in de wereld, betrekking heeft op een zichtbare eschatologische *handeling en beweging van God*, op een apocalyptische invasie in de wereld hier beneden vanuit de hemel boven, of anders gezegd: op een invasie

---

⁵⁷ Bultmann 1948: 271: "Die erwartete ἀποκάλυψις des κύριος (1.Kr. 1.7) is ja nicht eine Mitteilung, die er gibt, sondern seine reale Erscheinung bei seiner Parusie".

⁵⁸ Of Paulus 2 Tessalonicenzen heeft geschreven is omstrede (zie Menken 1994).

⁵⁹ Volgens Bultmann (1948: 271) betekent het werkwoord hier "in die Erscheinung treten" of "wirksam werden". Hij schrijft verder: "In dem 'in die Erscheinung treten' oder 'wirksam werden' ist natürlich, da es sich um ein an den Menschen oder für sie sich vollziehendes Geschehen handelt, die Möglichkeit des Verstehens, des Innewerdens von seiten der Menschen fundiert. Aber nicht das Innewerden, sondern das Geschehen ist es, das durch ἀποκαλύπτεσθαι bezeichnet wird".

DE APOCALYPTICUS PAULUS

in "deze eon" vanuit "de komende eon", kortom en wat minder mythologisch uitgedrukt: op een apocalyptische invasie in "deze (boze) wereld" van God zelf.

Er zijn uitlatingen van de apostel die een bevestigend antwoord op die vraag suggereren. In Romeinen I beschrijft Paulus "het evangelie" als "*de kracht van God* (*δύναμις θεοῦ*) tot redding, want daarin wordt de gerechtigheid van God geopenbaard (*ἀποκαλύπτεται*) uit geloof tot geloof". Hier verbindt Paulus het werkwoord *ἀποκαλύπτειν* met het begrip "de kracht van God". De gerechtigheid van God wordt dus zichtbaar en krachtig, of krachtig zichtbaar, in het evangelie zelf en daarom binnen het kader van geloof dat door het evangelie wordt ontlokt.⁶⁰ Het geloof (*πίστις, πιστεύειν*) is voor Paulus kennelijk een vorm van deelname aan Gods eschatologische openbaring, d.w.z. aan Gods eschatologische handeling en beweging.⁶¹ Een gelovige wordt door het evangelie opgenomen in dit eschatologische handelen om vervolgens daaraan deel te krijgen. Het geloof houdt voor Paulus dus ook in dat een gelovige deze daad, deze beweging van God, werkelijk kan *zien en inzien*.⁶²

Het is opmerkelijk dat Paulus het geloof zelf kan karakteriseren als iets dat is "geopenbaard", in Galaten 3:23: "Vóór de komst (*ἐλθεῖν*) van het geloof stonden wij onder bewaking van de Wet, opgesloten tot het geloof zou worden geopenbaard (*ἀποκαλυφθῆναι*)". Het geloof werd geopenbaard en "kwam" dus op het wereldtoneel, zoals Christus zelf (3:19),⁶³ om "hen die onder de Wet waren, vrij te kopen" (4:4-5).⁶⁴ Hier wordt het geloof

---

⁶⁰ Bovendien, volgens Paulus, wordt "de [eschatologische] toorn van God" nu ook al "geopenbaard van de hemel over alle goddeloosheid en ongerechtigheid van mensen" (Rom. 1:18).

⁶¹ Die eschatologische handeling en beweging zijn een teken en een bevestiging van Gods liefde: vgl. o.a. Rom. 5:8. Verder is het geloof zelf "werkzaam door de liefde" (Gal. 5:6; vgl. 1 Kor. 13:1-13).

⁶² Hier echter staan we voor een moeilijke vraag: Hoezo? Martyn (1997: 132) schrijft: "There is no ordinary, visible evidence to support Paul's announcement of the glad tidings [= the gospel]. ... Paul's proclamation of [the gospel] in a visibly unchanged world creates an epistemological crisis. If the [gospel] is real, yet unattested by visible evidence, where will one look, and how will one look in order to see it? ... Paul speaks of the advent of the Spirit of God's Son ... its power to create even now the loving community of the end-time, the new creation ... Thus, God's new deed is to be seen in the miracle of this new community". Maar: "Paul is extraordinarily careful, however, to avoid a purely spiritual epistemology, or even one that is fundamentally ecclesiological. Paradoxically, he explicates the new way of knowing, given in the [gospel], by focusing his major attention on the cross of Christ". Zie Martyn 1967; 1997a: 89-110. De openbaring van God in deze wereld is in zekere zin verborgen.

⁶³ "... totdat het zaad [= Christus] zou komen (*ἐλθῆναι*)".

M.C. de BOER

volledig geïdentificeerd met Christus,⁶⁵ d.w.z. het geloof wordt eschatologisch en dus afdoend belichaamd door Christus zelf.⁶⁶ Om die reden is het geloof voor Paulus een apocalyptisch-eschatologische gebeuren waardoor "deze eon" geconfronteerd wordt met een kenmerk van "de komende eon".⁶⁷

Men kan er met recht op wijzen, dat Paulus het woord ἀποκάλυψις ook gebruikt in verband met het mededelen of doorgeven van hemelse of goddelijke geheimen of informatie, bemiddeld en teweeggebracht door de Heilige Geest.⁶⁸ Hij doet dat vooral in hoofdstuk 14 van 1 Korintiërs waar hij de samenkomsten van christenen in Korinte behandelt: "telkens wanneer u samenkomt, heeft ieder iets: een psalm of een lering of een ἀποκάλυψις of een tong of een uitlegging" (14:26). In 1 Korintiërs 14 legt Paulus een hecht verband tussen openbaring en profetie; visionaire ervaringen spelen hier geen, of ten minste geen opvallende rol (vgl. 14:6, 29-31; 2:10; ook Fil. 3:15). Deze profetische openbaringen tijdens de bijeenkomsten van de gemeente in Korinte worden in ieder geval veroorzaakt door de Heilige Geest en die Geest vertegenwoordigt voor Paulus de apocalyptisch-eschatologische aanwezigheid en activiteit van Jezus Christus en dus van God zelf in het tegenwoordige leven

---

⁶⁴ Over de Wet in de brief aan de Galaten, zie Martyn 1997: 371-72: "Apart from the advent of Christ, all human beings [volgens de Paulus die de brief aan de Galaten heeft geschreven] exist in a state of enslavement to powers other than God ... Chief among the enslavers [volgens Galaten] is the Law with its power to curse. ... [Vanwege de boodschap van zijn tegenstanders in Galatië] Paul can preach the gospel to the Galatians only by speaking of the Law as the major enslaving power from which Christ has liberated us. ... Paul's insistence on the Law's impotence to make alive is without parallel in Jewish thought. How much more is his view of the Law as enslaver! There is nothing truly like it in ancient Hebraic thought, in Judaism, and in Christian Judaism". Martyn voegt eraan toe: "later, writing to the Roman church, Paul's softens the motif of enslavement under Law's power (Rom 6:14-15) ... speaking rather of Sin's use of the Law (Rom 7:11)" (de cursivering is van Martyn). Wij mogen hieraan toevoegen dat zowel in Galaten 3-4 als in Romeinen 5-8 Paulus het heeft over *de Wet*, niet over 'het Jodendom' noch over 'het Joodse volk' (vgl. Romeinen 9-11).

⁶⁵ Vgl. Den Heyer 1987: 53.

⁶⁶ Daarom heeft Paulus het in Galaten ook over "het geloof van Christus" (2:16; 3:22; vgl. Rom. 3:22, 26), dus niet alleen over het geloof van mensen in Christus. Het geloof van Christus (zijn trouw aan God) definiëert het geloof van christenen in hem, en is er de basis van.

⁶⁷ Zie Martyn 1997: 276: "faith is not an option human beings can choose. Thus, when Paul speaks about placing one's trust in Christ, he is pointing to a deed that reflects not the freedom of the will, but rather God's freeing of the will. In Christ, the Son of God whose faith is engagingly enacted in his death, God invaded the human orb and commenced a battle for the liberation of the human will itself. And in the case of believers, that apocalyptic invasion is the mysterious genesis of faith in Christ (cf. Phil 2:12-13; Gal 4:4, 6)".

⁶⁸ Bultmann 1948: 271.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

van mensen die *reeds* gelovig zijn.⁶⁹

In 2 Korintiërs 12 brengt Paulus ἀποκαλύψεις wel in verband met "visioenen" (12:1, 7). Zijn taalgebruik komt, zoals we hebben gezien, nauw overeen met de definitie van de apocalyptiek die door Rowland is gegeven. Hier hebben we kennelijk wel te maken met visionaire "openbaringen" van hemelse geheimen aan een individu. Maar deze passage is een uitzondering op de regel, mede omdat Paulus hier het belang van zulke visionaire ervaringen wil relativeren (zie boven).⁷⁰ Maar het is nu ook duidelijk dat de betekenis van de betreffende woorden niet steeds dezelfde is en mede door de *context* wordt bepaald.

We moeten in dit verband enige aandacht geven aan Gal. 2:2 omdat Paulus' gebruik van het woord ἀποκάλυψις in dit vers vaak op één lijn wordt gezet met de gevallen die in 1 Korintiërs 14 en 2 Korintiërs 12 voorkomen.⁷¹ Hier echter gebruikt Paulus het woord op een enigzins andere manier. Paulus beweert dat hij samen met Barnabas naar Jeruzalem is gegaan κατὰ ἀποκάλυψιν, "op grond van een openbaring", aldus de NBG-vertaling (1985) en de Willibrordvertaling (KBS, 1995).⁷² De functie van deze uitdrukking in de argumentatie van Paulus is duidelijk, ook al zegt hij niets uitdrukkelijks over de omstandigheden of de inhoud van die openbaring.⁷³ Hij wil duidelijk maken dat hij niet naar Jeruzalem is gegaan omdat de apostelen hem hebben verzocht daarheen te komen. En hij is daar ook niet heengegaan omdat hij zijn evangelie aan de apostelen en aan de gemeente in Jeruzalem ter goedkeuring zou moeten voorleggen. Het doel van zijn bezoek aan Jeruzalem was voor Paulus iets heel anders. Het bezoek vond plaats (1) opdat de apostelen zouden kunnen "zien (ιδόντες)" -- en volgens Paulus hebben ze dat ook gedaan! -- dat de prediking van het evangelie aan de onbesnedenen aan hem door God toevertrouwd was, en

---

⁶⁹ Vgl. Fee 1994, 1997.

⁷⁰ In tegenstelling tot Paulus zelf men vergelijkte Hand. 13:2; 16:6, 7, 9; 18:9-10; 20:22-23; 21:4, 10-11; 22:17-21; 23:11; 27:23-24.

⁷¹ Vgl. bv. Rowland 1982: 378; Vos 1998: 203; Bultmann 1948: 271.

⁷² De Statenvertaling (1618-19) heeft: "door een openbaring". Men zou ook kunnen vertalen: "in overeenstemming met een openbaring" (vgl. Bauer 1979: κατὰ, II 5d: "in accordance with"). De ene betekenis sluit de andere niet uit (Bauer).

⁷³ Vgl. Hand. 11:28-30.

(2) opdat zij zouden kunnen "(h)erkennen (γνόντες)" -- en volgens Paulus hebben ze dat ook gedaan! -- de genade die hem door God geschonken was. Alles draait hier om *het handelen* van God in het leven en het werk van Paulus, inclusief zijn bezoek aan Jeruzalem. Door het bezoek van Paulus aan Jeruzalem werd de apostelen de gelegenheid geschonken -- door God -- om zelf de aanwezigheid en de beweging van God in de verkondiging van Paulus te zien en te (h)erkennen.⁷⁴ "Want" schrijft Paulus, God "die Petrus kracht had gegeven (ὁ ἐνεργήσας) voor de zending onder de besnedenen had mij kracht gegeven (ἐνεργήσεν) voor de heidenvolken" (Gal 2:7-9). Volgens Paulus functioneerde zijn bezoek aan Jeruzalem als een openbaring aan de gemeente en de apostelen aldaar,⁷⁵ want dit bezoek had hun nieuw inzicht verschaft in het evangelie, en dus in het handelen van God in de wereld, vooral onder de heidenen.⁷⁶

Gal. 2:2 is echter niet de eerste keer in de brief aan de Galaten dat Paulus het woord ἀποκάλυψις bezigt. Hij gebruikt dit woord ook samen met het verwante werkwoord in het eerste hoofdstuk van deze brief. De gevallen in Galaten 1 zijn omstrede, maar ook fascinerend. Zowel in dit hoofdstuk als in hoofdstuk 2 wil of moet Paulus het evangelie dat hij aan de Galaten had verkondigd verdedigen. Hij beweert met alle nadruk dat dit evangelie "niet door mensen is uitgedacht"; hij heeft het "niet van een mens ontvangen of geleerd,

---

⁷⁴ Zie Martyn 1997: 200-203.

⁷⁵ De hele reis van Paulus naar Jeruzalem in Gal. 2:1-10 is dus een kwestie van openbaring. De meest letterlijke vertaling van ἀνέβην κατὰ ἀποκάλυψιν ("ik ging [naar Jeruzalem] in overeenstemming met [of zelfs: in verband met] een openbaring") zou de omvang van de openbaring recht doen.

⁷⁶ Vos (1998: 204) beweert dat Paulus naar Jeruzalem is gegaan om "zijn evangelie aan de autoriteiten daar ter beoordeling" voor te leggen. Paulus "kent ... aan de autoriteiten in Jeruzalem het desbetreffende gezag toe. Van hen ontving hij de bevestiging dat zijn evangelie en zijn opdracht tot zending onder de heidenen inderdaad van God afkomstig waren (2:6-9)". Het beroep van Paulus op een openbaring maakt m.i. duidelijk dat Paulus juist niet naar Jeruzalem is gegaan om zijn evangelie aan de autoriteiten daar ter beoordeling voor te leggen en dat hij juist geen gezag aan hen toekent in verband met zijn evangelie (zie Bruce 1969: 304). Paulus wil de Galaten laten zien dat de autoriteiten in Jeruzalem achter hem en dus niet tegenover hem staan en dus ook dat zijn tegenstanders in de gemeenten van Galatië geen beroep op de apostelen in Jeruzalem kunnen doen. Die tegenstanders hebben zich waarschijnlijk op de autoriteiten in Jeruzalem beroepen om hun evangelie te legitimeren; Paulus echter heeft hun goedkeuring niet nodig, alhoewel hij er dankbaar voor is dat zij hem (en Barnabas) "de hand der gemeenschap" hebben gereikt (2:9).

DE APOCALYPTICUS PAULUS

maar [integendeel] door een ἀποκάλυψις van Jezus Christus" (1:11-12).⁷⁷ Hij schrijft verder dat hij is begonnen Gods Zoon onder de heidenen te verkondigen, "toen God ... het goed achtte zijn Zoon in mij (ἐν ἐμοί) te openbaren (ἀποκαλύψαι)" (1:15-16).⁷⁸ Hier hebben we kennelijk een toespeling op de verschijning van de opgestane Christus aan Paulus, waarschijnlijk dicht bij Damascus.

Veel is hierover geschreven, vooral in verband met de aard van Paulus' ervaring van de opgestane Christus, waar de verhalen in Handelingen (9:3-9; 22:6-11; 26:12-18) uitvoeriger op ingaan dan Paulus zelf. Zelfs als we ons beperken tot het verslag van Paulus kunnen we zeggen dat de 'apocalyptische taal' die Paulus in Galaten 1 gebruikt zeker een visuele ervaring kan inhouden. Dat vermoeden wordt bevestigd door het werkwoord "zien", ὄραν, dat Paulus bezigt in 1 Korintiërs 9:1 ("ik heb de heer gezien", ἑώρακα) en 1 Korintiërs 15:9 (Christus "verscheen aan mij", ὤφθη). Maar heeft Paulus het over een objectieve of een subjectieve (mystieke?) ervaring, of zelfs over een bijzondere combinatie van beide?⁷⁹ Een antwoord ligt in Galaten 1 niet zomaar voor de hand.

Uitleggers zoeken vaak een verklaring voor de uitdrukking die in Gal. 1:12 voorkomt ("een ἀποκάλυψις van Jezus Christus") in 1 Kor. 1:7, waar Paulus de Parousie beschrijft als "de ἀποκάλυψις van onze Heer Jezus Christus". Naar aanleiding van 1 Kor. 1:7 zou de "ἀποκάλυψις van Jezus Christus" in Gal. 1:12 beschouwd kunnen worden als een anticipatie op de toekomstige, objectieve openbaring van de Heer bij zijn Parousie.⁸⁰ De moeilijkheid van deze uitleg is o.a. dat Paulus in Galaten 1 iets wil zeggen over de oorsprong van het evangelie dat hij in het heden verkondigt (1:16). Dit evangelie heeft zijn oorsprong niet in

---

⁷⁷ Paulus wil de Galaten laten zien dat hij niet afhankelijk is van de apostelen in Jeruzalem, d.w.z. hij heeft het evangelie dat hij verkondigt niet van hen ontvangen en dan vervolgens vertekend doordat hij de heidenen het nakomen van de Wet niet oplegde. Het evangelie dat hij verkondigt onder de heidenen is afkomstig van God zelf en dus geen vertekening van "het evangelie aan de besnedenen", waarmee Petrus zich bezig hield (2:7-8).

⁷⁸ Gal 1:15-16 maakt duidelijk dat de genitivus in 1:12 waarschijnlijk een genitivus obiectivus is, niet een genitivus subjectivus. Het een sluit echter het ander niet uit (zie Longenecker 1990: 24, 32). (Hetzelfde geldt voor 1 Kor. 1:7 en 2 Kor. 12:1; zie verder beneden).

⁷⁹ Vgl. Betz 1979: 71; Witherington 1998: 107.

⁸⁰ Bv. Rowland 1982: 368, 378; Den Heyer 1998: 82.

de toekomstige ἀποκάλυψις van de Heer bij zijn Parousie.⁸¹

Andere uitleggers daarentegen zoeken een verklaring in 2 Kor. 12:1 waar Paulus, zoals we al hebben gezien, schrijft over "ἀποκαλύψεις van de Heer". Naar aanleiding van 2 Korintiërs 12 zou de "ἀποκάλυψις van Jezus Christus" in Gal 1:12 beschouwd kunnen worden als een *revelatio specialissima*, dus een persoonlijke ervaring van Paulus zelf.⁸² Er is wel een verschil met de ἀποκαλύψεις in 2 Korintiërs 12 maar dit ligt, volgens een recente uitlegger, "uitsluitend in de inhoud en daarmee in de betekenis van deze openbaring voor het leven van Paulus".⁸³ De openbaring van Jezus Christus in Gal. 1:12 heeft Paulus de inhoud van zijn evangelie gegeven en zijn leven totaal veranderd, die van 2 Korintiërs 12 kennelijk niet. Dit verschil is echter m.i. juist een beslissend aspect van de ἀποκάλυψις van Jezus Christus in Galaten 1:12. De ἀποκαλύψεις van 2 Korintiërs 12 (net zoals die van 1 Korintiërs 14, en zelfs die van Gal. 2:2) zijn ervaringen van mensen die al christenen of gelovigen zijn. Maar dit is net niet het geval met de ἀποκάλυψις van Jezus Christus in Galaten 1. De wetsgetrouwe jood, de vervolger van de kerk van God, de ijveraar voor de tradities van zijn voorouders (Gal. 1:13-14) zat niet te wachten op een openbaring tijdens een liturgische viering in Korinte. Hij heeft er ook niet om gevraagd. Integendeel, de ἀποκάλυψις van Jezus Christus, van Gods zoon in zijn leven, was volgens Paulus⁸⁴ een volkomen onverwachte, ongewenste verrassing.

Het is ook van belang dat Paulus in Gal. 1:16 juist niet het woord ὄραν ("zien") gebruikt, maar het woord ἀποκαλύπτειν ("openbaren"). De context bevat een sterke tegenstelling (een 'antinomie') tussen menselijke ervaringen of leerprocessen en Gods handelen in het leven van Paulus. God is het subject van het werkwoord ἀποκαλύψαι in Gal. 1:16, niet Paulus. Het gaat hier niet om wat Paulus heeft gezien, maar om wat God heeft

---

⁸¹ Niettemin zoals we hieronder zullen zien, staat de ἀποκάλυψις van Jezus Christus in Gal. 1:12 voor Paulus toch wel in verband met een apocalyptisch-eschatologische gebeurtenis.

⁸² In 2 Kor. 12:1 plaatst Paulus het woord ἀποκαλύψεις naast het woord ὁρασις (visioenen); in Handelingen wordt dit woord ook gebezigd in verband met de verschijning van de opgestane Jezus aan Paulus (26:19).

⁸³ Vos 1998: 203; ook Rowland 1982: 379.

⁸⁴ Hier stemmen de verhalen in Handelingen 9, 22, en 26 overeen met dat van Paulus zelf.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

geopenbaard. God, die hem van de schoot van zijn moeder heeft afgezonderd en door zijn genade heeft geroepen, achtte het goed zijn Zoon in Paulus te openbaren (1:15). Paulus maakt dus meteen duidelijk dat hij alle aandacht wil richten niet op zijn eigen menselijke ervaring, maar op de handeling en de beweging van God. Het brandpunt van zijn gedachten ligt niet in zijn menselijke ervaring, niet in zijn visioen van de opgestane Heer waarop hij formeel geen beroep doet, maar in Gods beslissing en daad waarop hij hier juist wel een beroep doet.

In dit verband moet de betekenis van *ἐν ἐμοί* in 1:16 aan de orde komen. Commentatoren geven drie verschillende, enigszins uiteenlopende uitleggingen van dit zinsdeel:

(1) *ἐν ἐμοί* = dativus *ἐμοί*, "aan mij": God achtte het goed zijn Zoon *aan mij* te openbaren.⁸⁵ Deze uitleg past goed bij de veronderstelling van een objectieve openbaring aan Paulus. Het probleem met deze uitleg is echter dat Paulus gemakkelijk voor alle duidelijkheid een dativus had kunnen gebruiken (vgl. Fil. 3:15: *τοῦτο ὁ θεὸς ὑμῖν ἀποκαλύψει*, "God zal dit *aan u* openbaren").⁸⁶

(2) *ἐν ἐμοί* = "door mij": God achtte het goed zijn Zoon *door mij* te openbaren.⁸⁷ Volgens deze uitleg ziet het eerste gedeelte van 1:16 ("zijn Zoon in mij te openbaren") vooruit naar de volgende bijzin ("om Hem onder de heidenen te verkondigen"). Deze uitleg houdt in dat God zijn Zoon aan de heidenen openbaart door het verkondigen van Paulus. Rom. 1:17 zou deze uitleg kunnen ondersteunen: de gerechtigheid van God wordt "in" (*ἐν*) het evangelie dat Paulus verkondigt geopenbaard. Maar de syntaxis van Gal. 1:15-16 staat deze uitleg niet of nauwelijks toe. De openbaring van Gods Zoon "in" Paulus heeft in het verleden plaats gevonden ("Toen God ... het goed achtte [*εὐδόκησεν*] zijn Zoon in mij te openbaren ..."). De huidige verkonding (*εὐαγγελίζωμαι*, praesens)⁸⁸ van Paulus onder de

---

⁸⁵ O.a. Martyn 1997: 158; Becker 1998: 29 ("mir"); BDF #220(1); BDR #220.1; Bauer 1979: *ἐν* IV.4.a; Willibrordvertaling.

⁸⁶ Ook 1 Kor. 2:10; 14:30; vgl. Matt. 16:17.

⁸⁷ Lightfoot 1887: 83 ("a revelation made through him to others").

⁸⁸ Aoristus (waarschijnlijk ingressief) in p⁴⁶ en D*.

heidene is dus *het gevolg* (*ἵνα*) van de openbaring van Gods Zoon "in" Paulus, niet een onderdeel daarvan.⁸⁹

(3) *ἐν ἐμοί* = "in mij": God achtte het goed zijn Zoon *in mij* te openbaren.⁹⁰ In dit geval hebben we te maken met een innerlijke, subjectieve openbaring en ervaring.⁹¹ Deze uitleg schijnt het meest voor de hand te liggen. De *context* echter legt geen enkele nadruk op een subjectieve (mystieke of innerlijke) ervaring bij Paulus. Er is in Paulus' zeer beknopte verhaal over de openbaring van Christus geen spoor van een reis naar de hemel tijdens een droom, een visioen, of een trance om op die manier zijn evangelie te ontvangen of om op die manier kennis te maken met Jezus.⁹²

Ik zou willen pleiten voor een andere uitleg van de woorden *ἐν ἐμοί*, die ze ook een lokale strekking geven: God achtte het goed zijn Zoon *in mij* (= *in mijn levenswandel*) te openbaren. De openbaring van God "in" Paulus (1:15-16) staat in relatie tot zijn voormalige "levenswandel" (*ἀναστροφὴν*) ... in het Jodendom" (1:13-14), toen hij (volgens eigen zeggen) de kerk van God vervolgde en optrad als een vergevorderde, wetsgetrouwe ijveraar voor de tradities van zijn voorouders. Zoals hierboven al werd gezegd, heeft de openbaring waar Paulus over schrijft in het verleden plaats gevonden (*ἐβδόκησεν*), met *als gevolg* (*ἵνα*) dat Paulus de Zoon onder de heidenen begon te verkondigen. De context suggereert dus dat de zinsnede *ἐν ἐμοί* zou moeten betekenen "in mijn voormalige levenswandel in het Jodendom".⁹³ Het handelen van God heeft deze voormalige levenswandel van Paulus tot een einde gebracht. We kunnen de verzen 15-16 als volgt parafraseren: "God heeft zijn Zoon

---

⁸⁹ Burton 1921: 50.

⁹⁰ Burton 1921: 50 ("an inward revelation"); Statenvertaling; NBG-vertaling. Dunn combineert deze uitleg met de voorgaande: "in and through" (1993: 64).

⁹¹ Om deze uitleg te ondersteunen, doen commentatoren vaak een beroep op Gal. 2:20 en 4:6 (ook 2 Kor. 4:6). Zie hieronder.

⁹² Betz schrijft: "The 'in me' corresponds to Gal 2:20 ('Christ ... lives in me') and 4:6 ('God has sent the Spirit of his Son into our hearts'). ... This would mean that Paul's experience [in 1:16] was ecstatic in nature, and that in the course of this ecstasy he had a vision ..." (1979: 71). Maar Paulus wil het juist niet hebben over zijn eigen ervaring, zijn vermeende visioen, maar over Gods handelen. Zie Martyn 1997: 157.

⁹³ Vgl. Gal. 1:24: "En zij verheerlijkten God *in mij* (*ἐν ἐμοί*)", d.w.z., de gemeenten van Christus in Judea verheerlijkten God vanwege Paulus' (nieuwe) levenswandel als apostel onder de heidenen, want zij hadden gehoord: "hij, die ons vroeger vervolgde, verkondigt nu het geloof, dat hij tevoren trachtte uit te roeien" (1:23).

DE APOCALYPTICUS PAULUS

in mijn voormalige levenswandel geopenbaard en daardoor tot een einde gebracht, opdat ik Hem vervolgens onder de heidenen zou verkondigen, zoals ik nu doe".⁹⁴

De *context* bevestigt dus dat "de ἀποκάλυψις van Jezus Christus" (1:12), de openbaring van Gods Zoon in hem (1:16), voor Paulus moet betekenen dat God (als het ware) is afgedaald in het leven van Paulus, de vervolger van de nieuwe gemeente van God en de hartstochtelijke wetsgetrouwe ijveraar, om dat leven totaal en onherroepelijk tot een einde te brengen.⁹⁵ Hierdoor is een radicale discontinuïteit ontstaan tussen de Paulus van toen en de Paulus van nu, tussen de wetsgetrouwe ijveraar en vervolger die hij was en de apostel van Jezus Christus onder de heidenen die hij is geworden. Het handelen van God in de levenswandel van Paulus is door hem ervaren en uitgelegd als *een apocalyptisch-eschatologische gebeurtenis*, of om het wat nauwkeuriger en voorzichtiger te zeggen: als zijn persoonlijke *deelname* aan een apocalyptisch--eschatologisch (dus kosmisch) gebeuren.⁹⁶

Verderop in deze brief aan de Galaten beschrijft Paulus zijn ervaring wel en daar gebruikt hij de taal van de kruisiging om zijn breuk met zijn verleden te beschrijven. "Met Christus ben ik gekruisigd", schrijft hij, met Christus is het wetsgetrouwe, ijverige ik gekruisigd. Dit ik "leeft niet meer", Christus leeft nu "in" Paulus (ἐν ἐμοί), d.w.z., in de levenswandel van Paulus als de verkondiger van de Zoon van God onder de heidenen (Gal 2:19b-20). Of nog sterker in 6:14: door het kruis van Jezus Christus is "de wereld", in het geval van Paulus, de wereld van de Wet waarin hij zich ooit heeft thuis gevoeld, "voor mij gekruisigd, en ik [= het wetsgetrouwe, ijverige ik] voor de wereld".⁹⁷ Kortom: *Paulus*

---

⁹⁴ Deze duiding sluit een innerlijke ervaring niet uit. Vgl. Witherington: "Paul in all likelihood would not agree with the modern distinction between objective and subjective revelations" (1998: 107). Niettemin geeft Paulus geen aandacht aan zijn innerlijke ervaringen in Galaten 1; hij beperkt zich tot de omstandigheden van zijn levenswandel, dus van zijn gedrag. Zie verder beneden over het gebruik van ἐν ἐμοί in Gal. 2:20.

⁹⁵ Martyn beweert dat met het werkwoord ἀποκαλύψαι in Gal. 1:16 "Paul emphasizes once again that God's good news is fundamentally apocalyptic in the sense of being the event of God's stepping powerfully on the scene from beyond" (1997: 158). De context echter en niet het werkwoord als zodanig bevestigt deze uitleg.

⁹⁶ Tegen de bewering van Bornkamm (1969: 44) dat de openbaring van Jezus Christus aan Paulus "ein objektives, weltenwendendes Geschehen" was, schrijft Vos (1998: 203) met recht: "Wanneer men de roeping van de apostel een 'objektives, weltenwendendes Geschehen' noemt, stelt men haar op één lijn met kruis, opstanding en parousie". Men kan echter m.i. wel zeggen dat Gal. 1:12 de *deelname* van Paulus aan een kosmisch gebeuren betreft.

⁹⁷ Martyn 1997: 564. Zie voetnoot 64 hierboven.

verpersoonlijkt in zijn eigen levenswandel de radicale discontinuïteit van het apocalyptisch dualisme van de twee eonen, het essentiële kenmerk van de apocalypiek.⁹⁸ Voor Paulus in zijn brief aan de Galaten betreft deze discontinuïteit niet hoofdzakelijk een subjectieve, innerlijke toestand, maar juist een objectieve, zichtbare toestand: De levenswandel van Paulus werd totaal veranderd, zoals iedereen, vriend of vijand, gelovige of tegenstander in Galatië, kon zien en bevestigen (vgl. 1:23-24).

De beschrijving van deze breuk met zijn verleden als een kruisiging met Christus maakt duidelijk dat Paulus de openbaring, de apocalyps, van Jezus Christus in zijn eigen leven niet heeft begrepen als een voortijdige ervaring van de wederkomst van Christus in de toekomst, zoals vaak wordt beweerd, maar als een *actuele deelname* aan een kosmisch gebeuren, de kruisiging en opstanding in het recente verleden van Jezus Christus zelf. Die deelname geldt in principe voor iedere gelovige,⁹⁹ want in het geloof dat het evangelie van Jezus Christus creëert en bewerkstelligt, wordt volgens Paulus telkens weer opnieuw de gerechtigheid van God in Jezus Christus geopenbaard, d.w.z. eschatologisch effectief en zichtbaar (Rom 1:16-17; 3:20-25; 5:1-11).¹⁰⁰

We kunnen ons tenslotte afvragen hoe de visie van Paulus op Jezus is veranderd door die "openbaring van Jezus Christus" in zijn leven. Vermoedelijk kreeg Paulus te verstaan dat de gekruisigde Jezus die hij vervolgde door God was opgewekt en dus door God was gerehabiliteerd. Paulus beseftte voor het eerst dat de gekruisigde Christus ook de opgestane

---

⁹⁸ Zie Martyn 1997: 157: "Thus, in his own case, he underlines the sharp *discontinuity* between the Old Age of Law observance and the New Age of apostolic vocation (cf. Isa 43:18-19)"; 157 n.191: "One may emphasize ... that in 1:13-2:21 Paul transforms the category of [auto]biography into a theological witness focused on *God's* activity in the gospel" (cursivering van Martyn). Zie verder p. 164.

⁹⁹ Vgl. Martyn 1997: 102: "When Paul speaks of his having been crucified with Christ, he does not refer to a private and mystical event, experienced by him alone. He refers, to be sure, to his participation in the death of Christ, but just as Christ died in a head-on conflict with the Law's power to pronounce a curse [Gal 3:13], so Paul's participation in Christ's crucifixion is *paradigmatic* for all Christians. In his case that participation involves his own death to the Law that previously formed his cosmos (2:19; 6:14). It is the death of a soldier on the [apocalyptic] battlefield" (cursivering toegevoegd).

¹⁰⁰ Martyn 1997: 132.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

Christus was.¹⁰¹ Het is echter opvallend dat in zijn verkondiging van dit evangelie Paulus precies het omgekeerde aan zijn gemeenten doorgaf. Niet: de gekruisigde Heer is ook de opgestane Heer, maar: de opgestane Heer is ook de gekruisigde Heer. Toen Paulus voor het eerst naar Galatië ging had hij het niet over zijn visioen van de opgestane heer. Integendeel: volgens Gal. 3:1 schilderde Paulus de Galaten de gekruisigde Christus voor ogen, de Christus die in het openbaar op het toneel van de menselijke geschiedenis gekruisigd werd. In Gal. 2:20 definiëert Paulus de "Zoon van God" die hem werd geopenbaard (1:16) als "degene die mij heeft liefgehad en zich voor mij heeft overgegeven (τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ)". In de aanhef van de brief (1:1-4) definiëert Paulus "Jezus Christus" (1:3) die hem werd geopenbaard (1:12; cf. 3:1) als "degene die zichzelf gegeven heeft voor onze zonden (τοῦ δόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν)". Paulus voegt hier meteen een bijzin aan toe: "(Jezus Christus heeft zichzelf gegeven voor onze zonden) *om ons te trekken uit de tegenwoordige boze wereld*, naar de wil van onze God en Vader". Hier krijgt de dood van Jezus Christus duidelijk een apocalyptisch-eschatologische strekking.¹⁰²

Bij Paulus, hoewel niet alleen bij hem, wordt de dood van Christus samen met zijn opstanding opgevat als het apocalyptisch-eschatologische, dus definitieve ingrijpen van God. De verwachte Parousie is de uitwerking en de bevestiging van de openbaring (= het eschatologische, zichtbare, reddende handelen van God) die al heeft plaats gevonden en die het heden bepaalt.¹⁰³ Het radicale van Paulus is dat hij consequent en zelfs op een aanstootgevende manier (getuige zijn tegenstanders in Galatië), de gewelddadige dood van

---

¹⁰¹ Vgl. Hansen 1997: 221: "There is no question that a central feature of Paul's conversion experience was his change of perspective regarding the cross of Christ. Before his conversion, undoubtedly one of the most objectionable features of the gospel message had been its proclamation of a crucified Messiah".

¹⁰² Vgl. Martyn 1997: 101: "Paul's use of apocalyptic language in connection with the death of Jesus clearly means that the turn of the ages is no longer to be thought of solely as an event in the future ... Jesus' death was the powerful deed in God's apocalyptic war, the deed by which God has already freed us from the malevolent grasp of the present age".

¹⁰³ Vgl. Furnish 1997: 173, 175: "If my earlier suggestion is correct, that for Paul the gospel is 'the actual, eventful working of God's own saving power,' then at its core 'the truth of the gospel' [Gal. 2:5, 14] concerns God's will and power to save. ... Is not 'the word of the cross,' and thus 'the truth of the gospel' that is affirmed when Christ is preached as raised from the dead, the truth of God's love 'for us' (Rom 5:8; 8:31-39, etc.)?". Zie voetnoot 61 hierboven.

Jezus aan het kruis als uitgangspunt van het evangelie neemt.¹⁰⁴ Hij doet dat vooral in zijn brief aan de Galaten waar de Parousie nauwelijks aan de orde komt en zelfs de opstanding van Jezus maar één keer uitdrukkelijk ter sprake komt (1:4). In zijn brief aan de Galaten beroept Paulus zich op de "openbaring" van de gekruisigde Heer in zijn leven om zijn evangelie en zijn apostelschap te ondersteunen.

Samenvatting

1. De apocalyptiek van Paulus mag niet beperkt worden tot een toekomstverwachting, een vaak voorkomende opvatting in het onderzoek.¹⁰⁵ De vergelijking met de joodse apocalyptiek maakt duidelijk dat de apocalyptische eschatologie van Paulus niet alleen de Parousie omvat, maar ook de opstanding en zelfs de dood van Jezus.¹⁰⁶ Ook wat er gebeurt tussen de opstanding van de gekruisigde en zijn Parousie, met name de roeping van Paulus zelf, de verkondiging van het evangelie, het geloof en de werking van de Geest, kan onder die noemer worden geplaatst.

2. De apocalyptiek van Paulus kan niet worden gereduceerd tot een persoonlijke, mystieke ervaring van de hemelse wereld noch tot de receptie van informatie over hemelse geheimen. Ze heeft inhoudelijk weinig tot niets te maken met de ontrukking van mensen naar de hemel in een visionaire ervaring of iets dergelijks, maar alles met het ingrijpen van God in deze wereld om mensen uit de tegenwoordige boze wereld te rukken (vgl. Gal. 1:4).

---

¹⁰⁴ Vgl. Meyer 1997: 157-158: "It is God's raising of the crucified Jesus that provides for Paul the authenticating signature for 'the truth of the Gospel' [Gal. 2:5, 14] and for his own apostleship in its service as well. ... The resurrection does not wipe out the death of Jesus [for Paul] or undo its contingent historical reality. Rather, as divine vindication, it *makes* the death of Jesus an 'apocalyptic event'" (cursivering van Meyer).

¹⁰⁵ Voor sommige hedendaagse christelijke groeperingen is 'het millenniumprobleem' juist de neiging om te veel aandacht te geven aan toekomstverwachtingen ten koste van het al lopende eschatologische handelen van God in het evangelie.

¹⁰⁶ Vanwege de uit het heidendom afkomstige christenen in Korinte moest Paulus echter de nadruk leggen (in 1 Korintiërs) op het feit dat het heil niet alleen een ervaring van de Geest in het heden inhoudt maar ook een toekomstverwachting (de Parousie, de opstanding der doden). Tegenover Bultmann heeft Käsemann in deze eeuw ongeveer hetzelfde geprobeerd te benadrukken. Vandaar dat een bespreking van 'de apocalypticus Paulus' vaak wordt beperkt tot een bespreking van de Parousie e.d. Vooral als hij in gesprek raakt met joden of jodenchristenen benadrukt Paulus echter wat er al heeft plaats gevonden in Jezus Christus (Galaten en Romeinen).

DE APOCALYPTICUS PAULUS

3. Paulus gebruikt 'apocalyptische taal', de woorden *ἀποκάλυψις* en *ἀποκαλύπτειν*, waardoor hij op een aantal plaatsen het handelen van God in Jezus Christus -- in het verleden, in het heden, en in de toekomst -- inhoudelijk wil kenmerken als een apocalyptisch-eschatologisch gebeuren. We hebben hier te maken met een kosmisch drama dat God is begonnen en dat God op den duur zal beëindigen.

Bovendien is het brandpunt voor de apocalypticus Paulus het reddend handelen van God in Christus, de Christus die in het evangelie nu wordt verkondigd. De apocalyptische eschatologie bij Paulus heeft dus weinig tot niets uit te staan met een beslissing die mensen moeten nemen, maar alles met een besluit dat God al heeft genomen omwille van hen. Volgens Paulus heeft God dat gedaan in het apocalyptisch-eschatologische gebeuren van Jezus Christus die, nogmaals volgens Paulus, voor mensen is gestorven en door God is opgewekt. Paulus stelt zich in zijn brieven voornamelijk voor als een theoloog van deze openbaring, deze apocalyps, van God.

Ik heb gezegd.

M.C. de BOER

LITERATUUR

- Aalders HWzn, G.J.D. e.a. (reds.),
1997 Bijbels Handboek, Deel IIB: Tussen Oude en Nieuwe Testament. Kampen:
J.H. Kok. Tweede druk.
- Achtemeier, P.
1996 "The Continuing Quest for Coherence in St. Paul: An Experiment in
Thought", pp. 132-145 in Lovering en Sumney 1996.
- Bauckham, R.
1994 The Theology of the Book of Revelation. Cambridge: Cambridge University.
- Bauer, W.
1979 A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian
Literature. Bewerkt door William F. Arndt, F. Wilber Gingrich en Frederick F.
Danker. Chicago: University of Chicago, 2de editie.

1988 Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und
der frühchristlichen Literatur. Bewerkt door K. Aland en B. Aland. Berlin: Walter
de Gruyter, 6de editie.
- Becker, J.
1998 mit U. Luz, Die Briefe an de Galater, Epheser und Kolosser. Das Neue
Testament Deutsch 8/1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Beker, J.C.
1980 Paul the Apostle. The Triumph of God in Life and Thought. Philadelphia:
Fortress.
- Betz, Hans Dieter
1979 Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia.
Hermeneia Series. Philadelphia: Fortress.
- Boer, M.C. de
1988 The Defeat of Death. Apocalyptic Eschatology in 1 Corinthians 15 and
Romans 5. JSNTS 22. Sheffield: JSOT.

1989 "Paul and Jewish Apocalyptic Eschatology", pp. 169-180 in Marcus en Soards
1989.

1998 "Paul and Apocalyptic Eschatology", pp. 345-383 in Collins 1998.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

Bornkamm, G.

1969 Paulus. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Bruce, F.F.

1969 "Galatian Problems. 1. Autobiographical Data", Bulletin of the John Rylands Library 51, pp. 292-309.

Bultmann, Rudolf

1948 Theologie des Neuen Testaments I. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

1957 The Presence of Eternity. History and Eschatology. Westport, Connecticut: Greenwood.

1985 [1941] Neues Testament und Mythologie. Das Problem der Entmythologisierung der neutestamentlichen Verkündigung. Beiträge zur evangelischen Theologie 96. Nachdruck der 1941 erschienen Fassung. München: Chr. Kaiser.

Burton, Ernest De Witt

1921 A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Galatians. International Critical Commentary. Edinburgh: T. & T. Clark.

Coggins, R.J. en Houlden, J.L. (reds.)

1990 A Dictionary of Biblical Interpretation. Londen: SCM.

Collins, John J.

1979 (red.), Apocalypse. The Morphology of a Genre. Semeia 14. Missoula, MT: Scholars.

1984 The Apocalyptic Imagination. An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity. New York: Crossroad.

1992 "Apocalypses and Apocalypticism (Early Jewish Apocalypticism)", Anchor Bible Dictionary I, pp. 282-288.

1997 Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls. Londen: Routledge.

1997a "Genre, Ideologies and Social Movements in Jewish Apocalypticism", pp. 11-25 in Collins en Charlesworth 1997.

1997b "The Expectation of the End in the Dead Scrolls", pp. 74-90 in Evans en Flint 1997.

1998 (red.) Encyclopedia of Apocalypticism. Vol I: The Origins of Apocalypticism in Judaism and Christianity. New York: Continuum.

M.C. de BOER

- 1998a "From Prophecy to Apocalypticism: The Expectation of the End", pp. 129-161 in Collins 1998.
- 1998b "Apocalyptiek: Het genre, de ideologie en de beweging", pp. 19-38 in Van Henten en Mellink 1998.
- 1998c "From Prophecy to Apocalypticism: The Expectation of the End", pp. 129-161 in Collins 1998.
- Collins, John J. en Charlesworth, J.H. (red.)
1997 Mysteries and Revelation. Apocalyptic Studies since the Uppsala Colloquium. Sheffield: Academic Press.
- Den Heyer, C.J.
1987 Galaten. Een praktische bijbelverklaring. Tekst en Toelichting. Kampen: J.H. Kok.
1998 Paulus. Man van twee werelden. Zoetermeer: Meinema.
- Dunn, James D.G.
1993 The Epistle to the Galatians. Black's New Testament Commentary. Peabody, MA: Hendrickson.
- Evans, Craig A. en Flint Peter W. (red.)
1997 Eschatology, Messianism, and the Dead Sea Scrolls. Grand Rapids: Eerdmans.
- Farmer, W.R., Moule, C.F.D., en Niebuhr, R.R. (reds.)
1967 Christian History and Interpretation: Studies Presented to John Knox. Cambridge: Cambridge University.
- Fee, Gordon D.
1994 God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul. Peabody, MA: Hendrickson.
1997 "Paul's Conversion as Key to His Understanding of the Spirit", pp. 166-183 in Longenecker 1997.
- Furnish, Victor Paul
1997 "Where is 'the truth' in Paul's Gospel?", pp. 161-177 in Johnson en Hay 1997.
- García Martínez, F.
1998 "Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls", pp. 162-198 in Collins 1998.
1998a "Apocalyptiek in de Dode Zee rollen", pp. 68-103 in Van Henten en Mellink

DE APOCALYPTICUS PAULUS

1998.

Hansen, B. Walter

1997 "Paul's Conversion and his Ethic of Freedom in Galatians", pp. 213-237 in Longenecker 1997.

Hanson, Paul D.

1976 "Apocalypse, Genre" en "Apocalypticism", Interpreter's Dictionary of the Bible. Supplementary Volume. Nashville: Abingdon. Pp. 27-34.

1979 Dawn of Apocalyptic. The Historical and Sociological Roots of Jewish Apocalyptic Eschatology. Philadelphia: Fortress. Tweede editie.

1992 "Apocalypses and Apocalypticism (Genre, Introductory Overview)", Anchor Bible Dictionary I, pp. 279-282.

Hennecke, E. en Schneemelcher W. (reds.)

1964 Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung, Band II. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Henten, Jan Willem van en Mellink, Osger

1998 Visioenen aangaande het Einde. Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen. Zoetermeer: Meinema.

1998a "Algemene Inleiding", pp. 11-18 in Van Henten en Mellink 1998.

Holleman, Joost

1996 Resurrection and Parousia: A Traditio-historical Study of Paul's Eschatology in 1 Corinthians 15. Novum Testamentum Supplements 84. Leiden: Brill.

Johnson, E. Elizabeth en Hay, David M. (reds.)

1997 Pauline Theology. Vol. IV: Looking Back, Pressing On. SBL Symposium Series 4. Atlanta: Scholars.

Käsemann, Ernst

1961 "Gottesgerechtigkeit bei Paulus", Zeitschrift für Theologie und Kirche 58, pp. 367-378.

1962 "Zum Thema der urchristlichen Apokalyptik", Zeitschrift für Theologie und Kirche 59, pp. 257-284.

1969 Paulinische Perspektiven. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Koch, K.

1970 Ratlos vor Apokalyptik. Gütersloh: Gerd Mohn.

M.C. de BOER

Lightfoot, J.B.

1887 Saint Paul's Epistle to the Galatians. 9th ed. Londen: Macmillan. (Eerste editie: 1865).

Longenecker, Richard N.

1990 Galatians. Word Biblical Commentary 41. Dallas: Word.

1997 (red.) The Road from Damascus. The Impact of Paul's Conversion on His Life, Thought, and Ministry. Grand Rapids: Eerdmans.

Lovering, Eugene H. Jr. en Sumney, Jerry L. (red.)

1996 Theology and Ethics in Paul and His Interpreters. Essays in Honor of Victor Paul Furnish. Nashville: Abingdon.

Lücke, Friedrich

1832 Versuch einer vollständigen Einleitung in de Offenbarung des Johannes, oder allgemeine Untersuchungen über die apokalyptische Literatur überhaupt und die Apokalypse des Johannes insbesondere. Bonn: Weber. (Een tweede editie verscheen in 1852).

Marcus, Joel en Soards, Marion L. (reds.)

1989 Apocalyptic and the New Testament. Essays in Honor of J. Louis Martyn. JSNTS 24. Sheffield: JSOT.

Martyn, J. Louis

1967 "Epistemology at the Turn of the Ages: 2 Corinthians 5.16", pp. 269-287 in Farmer, Moule, en Niebuhr 1967. Herziane versie in Martyn 1997a: 89-110.

1985 "Apocalyptic Antinomies in the Letter to the Galatians", NTS 31, pp. 307-324. Herziane versie in Martyn 1997a: 111-124.

1997 Galatians. A New Translation with Introduction and Commentary. Anchor Bible, Vol. 33A. New York: Doubleday.

1997a Theological Issues in the Letters of Paul. Studies of the New Testament and its World. Edinburgh: T&T Clark.

Matlock, R. Barry

1996 Unveiling the Apocalyptic Paul. Paul's Interpreters and the Rhetoric of Criticism. JNST Supplement Series 127. Sheffield: Sheffield Academic.

Menken, M.J.J.

1994 2 Thessalonians. New Testament Readings. Londen and New York: Routledge.

DE APOCALYPTICUS PAULUS

Meyer, Paul W.

1997 "Pauline Theology: A Proposal for a Pause in its Pursuit", pp. 140-160 in Johnson en Hay 1997.

Plevnik, Joseph

1997 Paul and the Parousia. Peabody, MA: Hendrickson.

Rowland, Christopher

1982 The Open Heaven. A Study of Apocalyptic in Judaism and Early Christianity. New York: Crossroad.

1990 "Apocalyptic", pp. 34-36 in Coggins en Houlden 1990.

Russell, D.S.,

1979 The Method and the Message of Jewish Apocalyptic. 200 BC-AD 100. OTL. Philadelphia: Westminster.

Schmithals, W.

1988 "Eschatologie und Apokalyptik", in Verkündigung und Forschung 33, pp. 64-82.

1994 Theologiegeschichte des Urchristentums. Eine problemgeschichtliche Darstellung. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Schweitzer, Albert

1911 Geschichte der paulinischen Forschung von der Reformation bis auf die Gegenwart. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

1930 Die Mystik des Apostels Paulus. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Sturm, R.E.

1989 "Defining the Word 'Apocalyptic': A Problem of Biblical Criticism", pp. 17-48 in Marcus en Soards 1989.

Tromp, Johannes

1998 "Daniël en Henoch: De oudste bewaarde voorbeelden van apocalyptische geschriften", pp. 41-67 in Van Henten en Mellink 1998.

VanderKam, James C.

1998 "Messianism and Apocalypticism", pp. 193-228 in Collins 1998.

Vielhauer, Philipp,

1964 "Einleitung" zu "Apokalypsen und Verwandtes", pp. 407-442 (i.h.b. 407-421) in Hennecke en Schneemelcher 1964.

H253918Q

M.C. de BOER

Vos, Johan S.

1998 "Het probleem van de onderscheiding der geesten bij Paulus", in Nederlands Theologisch Tijdschrift 52 (1998) 194-205.

Weiss, J.

1892 Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (Een tweede editie verscheen in 1900).

Witherington, Ben III

1998 Grace in Galatia. A Commentary on St Paul's Letter to the Galatians. Edinburgh: T&T Clark.

Woude, A.S. van der

1997 "Geschiedenis en Godsdienst van het Palestijnse Jodendom vanaf Alexander de Grote tot aan de Komst van de Romeinen", pp. 5-89 in Aalders HWzn e.a. 1997.

Yarbro Collins, A. (red.)

1986 Early Christian Apocalypticism: Genre and Social Setting. Semeia 36. Atlanta: Scholars.

VU Boekhandel/Uitgeverij Amsterdam
ISBN 90 - 5383 - 657 - 8